

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ШУДЛЯК НАТАЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 2-52:2-13:2-584:008](=161.2):(477.43/.44+477.84)

**СВЯТИНІ ТА СВЯТІ МІСЦЯ
В ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ**

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
БОРИСЕНКО МИРОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка МОН України,
професор кафедри етнології та краєзнавства.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
МОЙСЕЙ АНТОНІЙ АРКАДІЙОВИЧ,
ВДНЗ України «Буковинський державний
медичний університет» МОН України,
завідувач кафедри суспільних наук та
українознавства;

кандидат філологічних наук
ДЯКІВ ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ,
Інститут народознавства НАН України,
старший науковий співробітник.

Захист відбудеться «3» жовтня 2017 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.01 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58, зал №12).

Автореферат розісланий «1» вересня 2017 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

А.Л. Пількевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена потребами сучасної етнології аналізувати процеси у суспільстві та його духовному житті. Питання трансформації традиційної релігійності населення України у сучасній етнології досліджується лише частково. Рецепція релігійних догматів змінювалась постійно, але найбільш активно ці зміни помітно у ХХ ст. Дослідження духовної культури населення Поділля зумовлено глобалізаційними процесами, що суттєво впливають на різні сфери духовного життя народу та недослідженістю цього пласту інформації. Під впливом вказаних факторів духовна культура змінюється, набуває нових ознак, втрачаючи свої автентичні риси. Відповідно, зростає інтерес до цього процесу, вивчати і досліджувати який варто разом із набуттям нових ознак, щоб найбільш об'єктивно характеризувати його. Релігійний світогляд змінюється та відіграє важливу роль у суспільному житті усіх країн, а України особливо. Осучаснення вірувань, релігійних уявлень та розуміння сакрального - основні вияви цих змін. Дослідники багато уваги приділяють вивченню окремих складових духовної культури – релігійним обрядам у системі життєвого циклу людини (обряди пов'язані з народженням, одруженням, смертю), календарній обрядовості, семантиці малих скульптурних форм сакрального значення (придорожні, козацькі хрести). Також маємо ґрунтовні дослідження фольклорної складової релігійності народу. Проте питання ролі святинь та святих місць у духовному житті українців досліджено досить мало. Окрім цього, немає комплексних досліджень, у яких системно було б описано відомі сакральні об'єкти різних типів на території України загалом чи певного історико-етнографічного регіону зокрема. Наявні публікації з цієї теми обмежуються висвітленням історичного аспекту релігійних об'єктів, вивченням релігійної та календарної обрядовості, дослідженнями окремих проявів народної релігійності (паломництва). Науковці відносять до «святих місць» різні за типом локації - джерела, криниці, озера з цілющою водою; дерева, камені, на яких проявлялись ікони або хрести; місця, де монахам чи вірянам були видіння святих, або Богоматері; чудотворні ікони; каплиці, каплиці-церкви, придорожні хрести, купальні; монастирі, церкви.

Проте відсутні комплексні дослідження ставлення вірян до усього загалу релігійних об'єктів. Особливості сприйняття, пояснення та розуміння суті релігійних об'єктів різних типів лягли в основу нашого дослідження. Основну увагу зосереджено на процесі вибудовування логічних, на думку вірян, ланцюгів поєднання профанного та сакрального середовищ, їхньому симбіозі та взаємоперетворенню.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової тематики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Україна в західноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору»

(державний реєстраційний номер 16БФ046-01) та пов'язана з науковими дослідженнями кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету. Тематика дисертації відповідає дослідницьким напрямкам «духовна культура етносів у розвитку», «знакова система в культурі», «світоглядні уявлення народів світу», «етнографічні дослідження традиційної культури», «звичай, обряди, традиції» паспорту спеціальності 07.00.05 етнологія.

Мета дослідження полягає у визначенні ролі святинь та святих місць у сучасному духовному житті українців Поділля, в умовах постійної та поступової трансформації традиційних релігійних уявлень та їх індивідуальних особливостей у процесах симбіозу профанного та сакрального середовищ.

Реалізація даної мети визначила необхідність вирішення наступних **завдань**:

1. Проаналізувати стан наукової розробки проблеми та джерельну базу дослідження;
2. На основі польових досліджень з'ясувати: особливості визначення респондентами ключових понять «святиня» та «святе місце»; особливості поширення відомостей про сакральні локуси; закономірності у поясненні ролі сакральних об'єктів у житті людини;
3. Визначити спільні та відмінні характеристики понять «святиня» та «святе місце»;
4. Розробити класифікацію святинь та святих місць на основі літературних даних та польових матеріалів;
5. Простежити першопричини сакралізації об'єктів, класифікувати їх;
6. Дослідити стан збереження таких пам'яток, причини та правила їх відвідування;
7. Висвітлити роль та ставлення священнослужителів різних гілок християнського віровчення до проявів народної духовної культури.

Об'єктом дослідження виступає духовна культура та народна релігійність українців Поділля у динаміці історичного розвитку.

Предметом дослідження є сакральні локуси в традиційних уявленнях українців Поділля.

Хронологічні межі. Хронологічні межі охоплюють період ХХ - ХХІ століття. Для пошуку витоків досліджень духовної культури українців Поділля допускаються заглиблення в хронології до середини ХІХ століття.

Географічні межі. У роботі досліджується територія історико-етнографічного регіону Поділля, а саме Вінницької області у складі 27 районів, Хмельницької – у складі 20 районів та Тернопільської – у складі 17 районів.

Теоретико-методологічна база дослідження. Роль святинь та святих місць у духовній культурі українців Поділля досліджується у дисертації як сукупність окремих компонентів, частково або мало пов'язаних між собою, які органічно об'єднані та взаємодіють між собою.

Використання проблемно-хронологічного методу дозволило з найбільшою історичною точністю реконструювати досліджувані події, виокремити тематичні сюжети в їх діалектичному зв'язку, досягнути теоретичного узагальнення цілого й частин. Порівняльний метод слугував для визначення спільного та відмінного у типових явищах народної релігійності. Структурно-типологічний метод допомагає вирішувати завдання щодо типів та груп сакральних об'єктів, особливостей процесів їх сакралізації, дозволяє створити класифікацію об'єктів. Для дослідження походження сакральних об'єктів застосовували історико-типологічний метод та синхронний аналіз.

Основа джерельної бази дослідження формувалася за допомогою польових методів етнології, в основу яких покладено анкетування та опитування. В ході дослідження було опитано 250 респондентів з 36 районів Поділля.

Виконання поставлених у дисертації завдань вимагало міждисциплінарного підходу та комплексного аналізу. Для аналізу походження легенд та переказів про різні типи сакральних об'єктів ми використовували здобутки фольклористики.

Наукова новизна роботи і особистий внесок автора:

Вперше:

- введено до наукового обігу нові джерела, сформовані внаслідок польових досліджень, проведених автором на території історико-етнографічного регіону Поділля;
- запропоновано авторську класифікацію сакральних об'єктів у народних уявленнях населення історико-етнографічного регіону Поділля;
- обґрунтовано гіпотезу, згідно з якою для фольклору про чуда та кінець світу, який утворювався у 1920-х рр., існує спільна легенда;

Уточнено:

- на основі польових досліджень, різницю між термінами «святиня» та «святе місце»;
- зміст понять «народна релігійність», «святиня», «святе місце» та «чудотворність»;
- вплив конкретних історичних обставин на розвиток релігійного фольклору;
- взаємозв'язок між політичним, економічним, соціальним та духовним аспектами життя віруючої людини;
- особливості розуміння приналежності до певної релігії;
- розуміння особливого та спільного у поняттях «святиня» та «святе місце»;
- причини поширення відомостей про чуда та особливості їх утворення;

Набули подальшого розвитку:

- уявлення про значення релігійних об'єктів для пересічного вірянина;

- моделі висвітлення змін, що відбуваються у традиційній культурі українців через призму трансформацій у їх духовному житті;
- трактування проблеми народної релігійності в історичному розрізі.

Практичне значення роботи. Висновки здобуті в ході дослідження можуть бути використані для написання наукових праць, підручників та посібників із можливістю доповнення отриманих відомостей даними з інших історико-етнографічних регіонів України; методичних рекомендацій та підготовки відповідних спеціальних курсів для вивчення традиційної духовної культури українців та сучасних її трансформацій в умовах глобалізації та урбанізації.

Апробація результатів дослідження здійснена під час виступів на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: XIV Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна: Історія» (Київ, 2016), XXV Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2016), XVIII Міжнародна наукова інтернет-конференція «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький, 2016), III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» Частина II (Київ, 2016), XXVII Всеукраїнська наукова інтернет-конференція «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2016).

Публікації. Основний зміст і результати дослідження відображені у 12 публікаціях, з них: 7 наукових статей (6 у періодичних фахових виданнях України та 1 у зарубіжному фаховому виданні), та 5 публікацій апробаційного характеру (матеріали і тези виступів на конференціях).

Структура дисертації обумовлена об'єктом, предметом, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, із 498 позицій та додатків. Повний обсяг роботи складає 273 сторінки, з яких основна частина – 188 сторінок, список використаних джерел та літератури – 50 сторінок, додатки – 35 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено мету та завдання, об'єкт і предмет дослідження, методологічні засади, наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, встановлено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, наведено дані щодо апробації та публікації результатів проведеного дослідження.

У першому розділі **«Стан наукової розробки та джерельна база дослідження»** охарактеризовано стан наукової розробки теми та її джерельна база. Розділ складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1. **«Історіографія проблеми»** охарактеризовано стан вивчення та особливості висвітлення різних аспектів проблеми. На сьогодні відсутні комплексні дослідження обраної нами теми. В радянський період релігійність народу вважали «небажаним пережитком», який науковці воліли не помічати. Етнологи найчастіше обирають предметом своїх публікацій окремі частини загальної проблеми. Так, наприклад, Дяків В. та Кирчів Р. ґрунтовно вивчають релігійний фольклор на території Поділля у роки так званої «пошести чудес». Вивчаючи стилістичні, змістові та територіальні особливості усної народної творчості населення вказаної території, простежуються шляхи, якими «мандрували» та поширювались перекази, легенди, пісні, апокрифи та ін. Висновки авторів ми також активно використовуємо у роботі, оскільки фольклор був та залишається одним із найбільш поширених форм передачі релігійної інформації серед вірян.

У публікаціях сучасних етнологів багато уваги приділено дискусійним проблемам термінологічної невизначеності. Ігнатенко І. та Бондаренко Г. частково піднімають це питання, обґрунтовуючи різні варіанти пояснення та доцільності використання терміну «народна релігійність».

Проте основну частину залученої нами літератури складають статті, автори яких досліджують локальні, місцеві, рідше обласні, релігійні об'єкти, сакральні локуси типу Іосафатової долини, відомих монастирів, визначних цілющих джерел. Тут описуються історія, основні визначні події, пов'язані з цим місцем, сучасний стан. Використання матеріалів польових досліджень вкрай мале, а коли і є, то відсутні основні дані про респондентів.

Для більш чіткого розуміння природи походження релігійного фольклору нами розглянуто 5-ти томне видання Франка І. «Апокрифи і легенди з українських рукописів». Висновки автора дозволяють простежити основні процеси та причини формування різних типів народного фольклору та його значення у етнології та житті народу.

Автори колективної монографії **«Український фольклор: історія, теорія, практика»** висвітлюють наріжні проблеми сучасного українського фольклору. Звертають увагу на застарілість концепцій дослідження народної творчості, що призводить до її використання лише як ілюстративного матеріалу при вивченні окремих складових побуту етносів. Досліджено

особливості розвитку фольклору як відкритої системи, наголошено на актуальності різнопланового використання творчості народу, для висвітлення нових особливостей його створення та побутування. Автори розкривають переваги сучасної системи регіональних досліджень, які дозволяють більш детально розглядати поставлені питання, розкривати раніше невідомі факти, імена, події та активно залучати їх у науковий обіг.

Релігійність населення України у 40-80-х роках минулого століття ґрунтовно досліджують у своїх працях і історики. Бондарчук П. у своїй монографії вивчає складну систему міжконфесійних та міжконфесійно-державних зв'язків, особливості політичних та соціальних умов їх існування.

Серед літератури варто виокремити туристичні путівники та довідники з різних галузей досліджуваних нами територій. Детальну інформацію про природні сакральні об'єкти можна знайти у «Реєстрі природно-заповідного фонду Вінницької області». Вивчення окремих типів релігійних об'єктів - чудотворні ікони, меморіальна скульптура, ікони на склі, кам'яні хрести, монастирі та ін. – виражені відповідними ґрунтовними монографіями та колективними працями.

У підрозділі 1.2. *«Джерельна база дослідження»* подано огляд джерел, що стали основою дисертації. Використовуючи порівняльний аналіз ми прослідкували основні історичні події на території досліджуваного регіону, які мають вагомe значення для вірян та значною мірою є визначальними у їх сприйнятті релігії.

Зібрані та опрацьовані матеріали польових досліджень автора якісно доповнюють історіографічну базу дослідження. Питальник був розроблений з урахуванням пробілів у історіографії та з метою детального визначення особливостей сприйняття сакрального вірянками Поділля. По своїй суті проведене польове дослідження є репрезентативним, його матеріали зберігаються у Науковому архіві Кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У дисертації ми використали публікації на шпальтах газет від 1923 року до сьогодення. Нижня межа обумовлена гучними судовими процесами над учасниками релігійних подій 1923-1924 років на Поділлі, які привернули всенародну увагу як до місцевості, так і до подій, що відбувались. Відомості розміщені у періодиці спочатку не мали систематичного характеру і залежали в першу чергу від значимості події.

Розміщені у мережі Internet дані потребують посиленого критичного аналізу, оскільки містять інформацію, яка покликана привернути увагу людини віруючої. Це в свою чергу призводить до зміщення акцентів у бік легендаризації та містифікації окремих компонентів, що і знижує науковість та об'єктивність матеріалів. Таким чином, ми використовуємо цю групу джерел лише у комплексі з двома першим, що дозволяє уникати повторів та недостовірностей у дослідженні.

У підрозділі 1.3. *«Методологічна основа дослідження»* подано розгорнутий опис усіх методів, які використані при виконанні дисертації. Вибір методів зумовлений джерельною базою дослідження, його метою, завданнями, об'єктом та предметом. Широко використовуємо порівняльно-історичний та метод комплексного аналізу при висвітленні усіх аспектів проблеми. Основу роботи складають матеріали польових досліджень, тому головними методами при зборі та опрацюванні даних є метод анкетування, метод спостереження, метод опитування та інтерв'ю. Усі використані нами методи активно компонуються та доповнюють один одного, що дозволило найбільш повно розкрити поставлені завдання.

У другому розділі **«Трансформації уявлень про сакралізовані природні об'єкти»** досліджуємо особливості розуміння та пояснення у релігійному середовищі природних об'єктів та зміна їх статусу й значення у процесі сакралізації. Розділ складається з двох підрозділів.

У підрозділі 2.1. *«Водні локуси релігійного характеру»* використовуємо опубліковані та польові матеріали, досліджуємо особливості сприйняття водних об'єктів у середовищі вірян. Звертаємо увагу на традиційне в українському народі набожне ставлення до води, як до джерела життя на землі. Водні локуси, відомості про які ми ввели у науковий обіг вперше, умовно ділимо на дві групи.

До першої належать джерела, купелі, криниці – вода з яких має особливий мінеральний склад, чим зумовлює покращення самопочуття після її прийому. Звертаємо особливу увагу, що саме ці локуси в першу чергу сакралізувались та набували популярності серед значної кількості вірян. Лікувальні властивості пояснювали, зазвичай, як чудо, або промисел, що мало наслідком облаштування прилеглої території – спорудження каплиць, купалень та ін. Варто наголосити, що більшість осіб, які вживають таку воду не вказують причини, чому вона допомагає, посилаючись на «Божу поміч».

До другої групи ми віднесли ряд інших локусів, які вважаються чудодійними чи цілющими, але вода у яких не має особливого мінерального складу. Вони набули ознак сакрального через різні причини. Найчастіше такими є – безпосередня близькість до церкви, монастиря, відпустового місця; зміна погоди після молитви біля такого об'єкту (припинення зatoryжних злив або тривалої спеки); віднайдення у них предметів церковного убранства чи ікон. Тут чітко прослідковується процес набуття ознак святості від більш шанованого сакрального об'єкту.

У підрозділі 2.2. *«Сакралізовані долини, урочища, вікові дерева»* описано процеси сакралізації окремих об'єктів природного середовища, які по своїй суті є частинами профанного світу, проте через низку різних обставин наділяються сакральним значенням та отримують нові релігійно означені функції. Основними причинами цього процесу респонденти називають проведення бойових дій, що призвело до великої кількості загиблих, давність зелених насаджень (вікові дерева), наявність пам'ятників жертвам Голодоморів, репресій, ліквідаторам ЧАЕС, Героям Небесної сотні,

братські могили тощо. Важливо, що такі місця ідентифікують як святі, респонденти, які не відносять себе до будь-якої релігії, або вважають себе віруючими лише частково. Звернено увагу і на особливості поведінки у таких об'єктах та фольклорне різномаїття у їх описах.

Окремо та детально ми дослідили історію та сучасний стан Іосафатової долини у селі Голинчинці Шаргородського району Вінницької області. Сьогодні вона більше відома як долина хрестів. Відомості про суд над пастухом Яковом та священиками, які відправляли служби у долині та вкопували хрести, були відомі на території всієї України. Події у долині входять до так званої «пошести чудес», тобто великої кількості відомостей про різного роду релігійні чуда на території України. Ми відносимо цей сакральний об'єкт до групи сакралізованих долин, урочищ, вікових дерев, оскільки першопочатково долина була пасовиськом, на якому відбулось явлення Божої Матері, що призвело до сакралізації долини. Встановлення тут великої кількості хрестів стало наслідком поширення тематичних переказів та легенд.

У третьому розділі **«Особливості сприйняття чудотворних ікон у середовищі вірян»** на основі результатів польових досліджень автора описано різні варіанти сприйняття вірянами ікон, відомих різними типами чудес. Обумовлено особливості сприйняття та перевірки у народі чудесності ікони і визначено на основі матеріалів польових досліджень, що саме є ознакою чудодійності. Розділ складається із двох підрозділів.

У підрозділі 3.1. *«Явлені ікони, образи»* розкривається питання про особливості формування серед вірян уявлень про чудотворність ікон за фактом відсутності даних про час створення та автора, який їх писав. Перші відомості про такі святині завжди мають типові розповіді про їх чудесне віднайдення у джерелах, криницях, на горищах покинутих будинків та ін. Для цього типу об'єктів діє процес зворотної сакралізації. Перші чуда приписуються іконі з моменту її віднайдення. Поширеним є співставлення вже відомих подій, сюжетів, переказів із новим об'єктом святості, внаслідок чого виникає нашарування старих легенд на нові та утворення окремого фольклорного об'єкту. Образи цього типу складають невелику групу, їх кількість значно менша ніж інших, тому сприйняття їх як чудотворних не передбачає процесу підтвердження чудотворності.

Окремою і досить великою групою є, так звані, проявлені образи та ікони. Особливості їх розташування та нечіткі контури, багата релігійна уява вірян, факт проявлення на будь-яких поверхнях ліній, що можуть повторювати контури відомих ікон, однозначно пояснює як божественне чудо та знак Божої ласки. Проте, як ми щойно наголосили, важливим елементом сакралізації нових ікон, а особливо проявлених, є підтвердження чудодійності. Доказом святості може слугувати досить великий масив подій, трактованих як Боже знамення – це проявлення більш чітких контурів, особливої форми чи кольору хмари над територією проявлення, «мироточіння» (найчастіше це відбувається на деревах, тому на поверхню

стовбура просочується сік). Найпереконливішим доказом, зазвичай, є зцілення хворих.

Проте зібрані матеріали свідчать про недовготривалість поклоніння таким іконам та поступове їх забуття. Відбувається це через відсутність доказів чуда, що в свою чергу різко знижує інтерес до цих об'єктів, а відомості про подію стираються з пам'яті.

У підрозділі 3.2. *«Писані ікони та їх чуда»* розглянуто особливості сприйняття вірянами відомостей про чудотворність ікон, які написані іконописцями і про це збереглись письмові відомості, або велика кількість однотипних переказів. Чудотворність ікон проявляється по-різному – мироточіння усіх форм, зцілення хворих, відвернення стихійних лих, самокопіювання образу на скло. Особливою ознакою поклоніння образу є дарування вот – прикрас у подяку за допомогу чи одужання. Їхня кількість ознаменовує силу ікони для вірян, тому є причиною ще більшого поклоніння.

У четвертому розділі **«Місця загального і локального поклоніння та паломництва»** охарактеризовано сприйняття вірянами загально прийнятих форм релігійного будівництва, їхні уявлення, що стосуються таких будов та їх особливе значення і місце у житті віруючої людини. Розділ складається із двох підрозділів.

У підрозділі 4.1. *«Значення малих культових споруд у релігійних практиках українців Поділля»* досліджуємо основні їх типи на території Поділля. Весь масив цих форм ми розділили на такі групи – каплиці; придорожні хрести (на виїздах із населеного пункту, поклінні біля релігійних установ, пам'ятні); пам'ятники загиблим воїнам, жертвам Голодоморів, ліквідаторам вибуху на ЧАЕС; поклінні скульптури святих на Хресних дорогах, у відпустових місцях, біля молитовних домів та духовних центрів.

Кількісно це найбільший масив релігійних об'єктів на території досліджуваного регіону. Варто зауважити що до цієї групи ми відносимо кладовища, оскільки вони є симбіозом із поклінних хрестів на могилах спочилих близьких та каплиць або каплиць-церков на території цвинтарів. Також всі об'єкти цієї групи користуються великою повагою серед вірян. Неписані норми поведінки біля придорожніх хрестів, пам'ятників, виконуються переважно більшістю опитаних респондентів. Основою цих поведінкових норм можна вважати дві основні причини – шанобливе ставлення до небіжчиків, померлих «наглою смертю», та сприйняття цих об'єктів як святих місць через наявність хреста, або проведення ритуалу освячення.

Окрім придорожніх хрестів усіх типів ми окремо розглянули чудотворний хрест у місті Калинівка Калинівського району Вінницької області. Саме події пов'язані з ним стали початком відомої на початку ХХ століття «пошести чудес».

У підрозділі 4.2. *«Церкви, монастирі у системі релігійних уявлень українців Поділля»* розглядаємо особливості ідентифікації культових споруд у профанному середовищі, їхній вплив на повсякденне життя вірянина.

Результати польових досліджень показали переважне ототожнення церкви із святинією і святим місцем. У розумінні вірянина наявність у населеному пункті релігійного центру забезпечує більш близький контакт із вищими силами та присутність Божого благословення. Часто сприйняття себе як віруючої людини пояснюється через відвідування церкви, а не навпаки.

Вік та значна кількість ікон, особливо чудотворних, розуміються вірянами як незаперечний доказ правильності їхньої віри та способу життя. Прагнення дотримуватись канонічних правил поведінки у таких місцях зберігається серед невеликої кількості опитаних респондентів, більшість віддають перевагу спілкуванню з Богом у таких місцях без виконання ритуальних дій (ходіння на колінах, преклоніння перед всіма іконами та ін.). Ототожнення себе із певною релігією набирає нових форм, більш зручних для виконання та дотримання, на перше місце виходить розуміння спокою та духовності як проявів внутрішнього світу, а не набір ритуальних дій.

ВИСНОВКИ

У висновках підсумовано результати дослідження, узагальнено обґрунтовані у дисертації основні положення, що виносяться на захист:

- У результаті проведеного аналізу встановлено, що історіографічна база пропонованого історико-етнографічного дослідження не розкриває цілого комплексу питань, сформульованих у завданнях роботи. Головну увагу дослідники зосереджують на локальних питаннях розкритої нами проблеми. Тому на сьогодні маємо лише дослідження проблем термінології народної релігійності, особливостей релігійного життя українців у минулому столітті, релігійного фольклору, історії різних сакральних об'єктів – монастирів, старих церков, окремих широко відомих культових місць. Висновки опубліковані в них дають відповіді на ряд різних питань, проте не дозволяють комплексно розглянути усі процеси, що виникають від взаємодії «вірянин – сакральне середовище», у тому числі її вплив на повсякденний побут віруючих людей. Також значна частина праць, що торкаються вказаної проблематики не позбавлена елементів гіперболізації, ряд авторів «опоетизовують» окремі історичні події, вірування, фольклор, що не дозволяє максимально об'єктивно простежити історичну ретроспективу означеної проблеми.

Джерельна база складається із матеріалів польових досліджень, публікацій на шпальтах газет та інформації з мережі Internet. Зібрані та опрацьовані відомості респондентів дають відповіді на значну кількість поставлених питань, зокрема, визначення ключових термінів «святиня» та «святие місце», поведінкові норми відвідування сакральних об'єктів, розуміння значення таких об'єктів у житті респондентів. Також в ході польових досліджень зафіксовано ряд невідомих широкому загалу сакральних об'єктів. Інформація опублікована в газетах доповнювалась та підтверджувалась матеріалами польових досліджень та історіографією. Дані

розміщені в мережі Internet використовуємо лише у комплексі з польовими матеріалами та пресою, що дозволяє уникати повторів та недостовірностей у дослідженні.

Опрацьований комплекс джерел є цілком репрезентативним, що дає можливість вирішити поставлені завдання

- Основними критеріями, за якими респонденти відносили локус до святинь чи святих місць були – можливість здійснювати релігійні ритуали біля локусу, наявність відомостей про релігійні чуда та особистісне ставлення до об'єктів, незалежно від релігійних переконань. Встановлено, що для більшості вірян не існує певної конкретної форми сакрального. Святість предмета чи об'єкта варіюється в залежності від власних переконань та розумінь.

Визначено, що відомості про релігійні об'єкти передаються не тільки із упущенням деталей, а і з їх заміною на більш спрощені вербальні форми. Наприклад, вік таких об'єктів вказується із похибкою у десятки, а інколи і у сотні роки. Часто утворюються перекази за аналогією із відомими локусами – порівнюються спільні ознаки і дублюються відмінні, що в свою чергу збільшує кількість паломників, а відповідно і зростання кількості переказів.

Виявлено, що визначення респондентами ролі святинь та святих місць у їхньому житті прямо залежить від розуміння ключових понять та частоти відвідування релігійних об'єктів. Віруючі респонденти по різному описували значення таких локусів у власному житті, але визнавали їх значущість у прагненні людини до очищення та покаяння. Респонденти, які не відносили себе до жодної з релігій, пояснювали роль цінних для них речей та об'єктів як життєву необхідність та засоби існування, не наділяючи їх будь-яким іншим змістом.

- Встановлено, що спільним у визначенні понять «святиня» та «святе місце» є їх зв'язок із релігією. Це місця де, за словами респондентів, відбуваються релігійні обряди, відчувається особлива атмосфера чи є відомості про релігійні чуда. Відмінності полягають у розмірах цих об'єктів та їхній мобільності. Можливість перенести сакральний об'єкт з одного місця в інше, носити біля себе – це ознака святині. Якщо ж об'єкт стаціонарний, має постійну територію, відноситься до релігійних споруд – це святе місце. У науковому середовищі розрізнення цих понять і досі є наріжним каменем у ряді дискусій.

- Визначено, що повністю розділити територіально святиню та святе місце майже неможливо. Найчастіше це пояснюється тим, що у одному місці є предмети чи ознаки і святині і святого місця. Тому ми згрупували наявні на території Поділля сакральні локуси у два тематичні розділи. Ми виокремили природні об'єкти – сакралізовані водні локуси та долини, урочища, вікові дерева парки у перший розділ. До рукотворних віднесли ікони, образи і сакральні будівлі. Це дозволило виділити основні підгрупи та визначити їх належність до святинь, або святих місць. Ікони та образи розділено на явлені

та писані, а сакральні будівлі – на малі культові споруди – каплиці, альтанки, придорожні хрести, та церкви і монастирі.

- Встановлено, що процес сакралізації хоч і має ряд відмінностей залежно від типу об'єкту, проте основні положення тотожні. Основні етапи цього процесу найкраще прослідковуються на прикладах джерел та ікон. Також визначено, що набуття ознак сакрального може відбуватись у двох напрямках – поступальному та зворотному. У першому варіанті об'єкт чи предмет переходить у сакральний світ поступово, через означені механізми прийняті у середовищі вірян, такі як допомога хворим, чудеса зцілення і явлення, зміна погоди та ін. У другому – об'єкт чи предмет або вважають святиною протягом тривалого часу або визнають таким через певні обставини. У обох випадках момент сакралізації передуює її процесу. І як наслідок минуле об'єкта починає обростати легендами, переказами, перевірити які, хоча б з малою долею імовірності, стає неможливим через різноманітність варіантів таких легенд.

Окремо варто наголосити на сакралізації релігійних будівель. Тут важливу роль відіграє візуальне сприйняття об'єкта та ідентифікація його ж уже існуючими у свідомості вірянина типами церков, костелів, каплиць, монастирів та ін. Тобто відповідність побаченого уже відомим знанням дозволяє вірянину самостійно визначати належність окремих архітектурних форм до сакрального світу. Важливою ознакою святості є розташування у «намоленому місці», тобто на місці церкви, кладовища, явлення святих. Вік споруди відіграє значну роль у цьому процесі, оскільки церква чи інша споруда стає тим самим «намоленим місцем» відповідно до періоду протягом якого тут молились, і як наслідок звернення до вищих сил тут має більше значення, ніж у інших місцях. Цим віряни пояснюють своє бажання здійснити паломництво до монастирів, кафедральних соборів, духовних центрів.

- Визначено, що загальний стан об'єкта значною мірою залежить від популярності та місця розташування. Монастирі, церкви, джерела, купальні, каплиці, придорожні хрести та ін. мають значно кращий стан збереження, якщо розташовані біля, або у містах та великих населених пунктах. Це пояснюється інфраструктурою навколишнього середовища та кількістю прихожан, які їх фінансово утримують. Звісно, що і в малих населених пунктах релігійні об'єкти теж доглядаються на підтримуються на належному рівні. Проте тут важливу роль відіграє популярність святині чи святого місця. Стан збереженості, доступності та облагородження прямо залежить від кількості людей, яким воно відоме.

За результатами опитувань ми визначили кілька основних причин відвідування святинь та святих місць респондентами – на релігійні свята; за потреби (поставити свічку за здоров'я чи упокій, попросити допомоги у якихось справах); за бажанням (побути в церкві, послухати молитву); з туристичною метою.

Під час відвідування цих місць не діють канонічні, строгі правила, які накладає церква на своїх вірян. Серед респондентів немає стійких переконань про правила відвідування сакральних локусів. Наприклад, що жінкам обов'язково потрібно покривати голову та плечі і одягати довгу спідницю, а чоловікам знімати головний убір та інші прояви. Тепер у пріоритеті зручність та практичність одягу і максимальне наближення думками до Бога. Читають молитви та постують зазвичай паломники. Якщо ж метою є туризм, то можуть покрити голову чи вимкнути звук на мобільному пристрої, інших же ритуальних дій (ознаменування себе хрестом, цілування ікон, поклоніння) не виконують.

- Встановлено, що серед священнослужителів різних гілок християнського віровчення немає єдиної думки у ставленні до шанування явлених ікон, сакралізація водних локусів, паломництва до святинь та святих місць. У результаті польових досліджень виявилось, що священники одного віросповідання не мають спільної думки щодо поклоніння новоявленим святиням. Противники таких дій вважають, що це прояви диявола, і поклоняючись у таких місцях людина відвертається від Бога. У інших випадках священники тісно взаємодіють із прихожанами, розповідають про чудотворні ікони, цілющі водойми, організовують паломницькі поїздки.

Особливості розуміння та сприйняття церквою усього комплексу народної релігійності призводить до стирання чітких меж між офіційною релігією та її народними виявами. Варто розуміти, що у нашому суспільстві вони тісно переплетені та гармонійно доповнюють одна одну. Завдяки поширенню фольклору про певні сакралізовані локуси зростає інтерес до них, а це приводить до покращення їхнього матеріального стану. Прагнення вірянина бути причетним до чогось вищого провокує бажання відвідувати святі місця і святині, здійснювати паломницькі подорожі, вірити у можливість зцілення посередництвом певного набору ритуальних дій. У цьому теж відіграє значну роль тематика фольклору. Перевага сюжетів чудесного зцілення приваблює хворих, відомості про покращення репродуктивного здоров'я – сім'ї, які планують дітей, допомога у скрутних ситуаціях – тих, хто прагне змін у власному житті. Призначення кожного локусу, особливо його основні реліквії, формують у вірян уявлення про можливість вирішувати свої проблеми чи потреби через поклоніння різним святиням та святим місцям.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Публікації, що відображають основні результати дисертації:

1. Natalia Shudliak. The reflection of the folk religiousness in the 1920s in Ukraine on the pages of «Etnografichnyi visnyk» / N. Shudliak // Spheres of culture. – Volume XIII. – Lublin, 2016. – p. 369 – 376.

2. Шудляк Н. Юсафатова долина – історія і сьогодення / Н. Шудляк // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 49. – К. 2016. – С. 146-156.
3. Шудляк Н. О. Придорожні хрести Вінниччини (матеріали польових досліджень) / Н. О. Шудляк // Молодий вчений. — 2016. — №11. – С. 136-141.
4. Шудляк Н. О. Семантика храмових споруд Поділля (за матеріалами польових досліджень Вінниччини) / Н. О. Шудляк // Молодий вчений. — 2016. — №12.
5. Шудляк Н. Сакралізація природних об'єктів у духовній культурі українців Поділля / Н. Шудляк // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 50. – К. 2016. – С. 98-104.
6. Шудляк Н. Цілющі джерела – православні святині Хмельниччини / Н. Шудляк // «Молодий вчений». – №9 (36). – 2016. – С. 182-187.
7. Шудляк Н. Верифікація віряними сакральності об'єктів (за матеріалами польових досліджень) / Н. Шудляк // Етнічна історія народів Європи. – вип. 52. – К. 2017. – С. 63-66.

Публікації, що додатково відображають наукові результати дисертації:

8. Шудляк Н. О. «Святині» та «святі місця» (за матеріалами польових досліджень Вінниччини) / Н. О. Шудляк // «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (м. Київ, 28-29 жовтня 2016 р.). — Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2016. – С. 116-118.
9. Шудляк Н. Чудодійні джерела Вінниччини./ Н. Шудляк // Матеріали XXV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку». – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 37-41.
10. Шудляк Н. Чудотворні ікони Вінниччини / Н. Шудляк // Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна: Історія». – К. 2016. – С. 387 – 390.
11. Шудляк Н.О. Новоявлені святині Поділля // Н.О. Шудляк // Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (27-28 жовтня 2016 року). Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 63-67.
12. Шудляк Н.О. Чудодійні джерела Тернопільщини / Н.О. Шудляк // Матеріали XXVII Всеукраїнської наукової інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку». – Переяслав-Хмельницький, 17 листопада, 2016. – С. 213-217.

АНОТАЦІЯ

Шудляк Н.О. Святині та святі місця в духовній культурі українців Поділля. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2017.

У дисертації на основі матеріалів власних польових досліджень автора, вивчення широкого кола літератури та джерел, досліджується роль святинь та святих місць в духовній культурі українців історико-етнографічного регіону Поділля у ХХ – на поч. ХХІ століть. Основна увага приділена сучасним віруванням та уявленням про предмет дослідження серед населення на вказаній території. Конкретні історичні обставини по різному впливали на релігійність народу та його відображення у фольклорі, який описує різні сакральні локуси.

У ході дослідження автором було введено до наукового обігу нові джерела, сформовані при проведенні польових досліджень; на основі зібраних матеріалів визначено різницю між поняттями «святиня» та «святе місце», уточнено визначення вказаних термінів; сформовано та обґрунтовано критерії сакралізації простору та об'єктів у ньому.

Визначено, що для віруючої людини святість певного об'єкту визначається в першу чергу через його відповідність певним візуальним уявленням про святі місця. Саме цим пояснюється різноманітність типів об'єктів, які опитані респонденти віднесли до категорії сакрального.

Ключові слова: сакральний простір, святині, святі місця, чудотворність, зцілення, сакралізація, народна релігійність, релігійні споруди, місця поклоніння, паломники, віряни.

АННОТАЦІЯ

Шудляк Н.О. Святини и святыя места в духовной культуре украинцев Подолья. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.05 – этнология. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2017.

В диссертации на основе материалов собственных полевых исследований автора, изучения широкого круга литературы и источников, исследуется роль святинь и святых мест в духовной культуре украинцев историко-этнографического региона Подолья в ХХ - нач. ХХІ веков. Основное внимание уделено современным верованиям и представлениям о предмете исследования среди населения на указанной территории. Конкретные исторические обстоятельства по-разному влияли на религиозность народа и отражение его в фольклоре, который описывает различные сакральные локусы.

В ходе исследования автором было введено в научный оборот новые источники, сформированные при проведении полевых исследований; на основе собранных материалов определено различие между понятиями

«святыня» и «свято место», уточнено определение указанных терминов; сформированы и обоснованы критерии сакрализации пространства и объектов в нем.

Определено, что для верующего человека святость определенного объекта определяется в первую очередь его соответствием определенным визуальным представлением о святых местах. Такое восприятие сакрального обусловлено социальной и природной средой, в которой тот или иной человек воспитывается и живет. Именно этим объясняется разнообразие типов объектов, которые опрошенные респонденты отнесли к категории сакрального.

Ключевые слова: сакральное пространство, святыни, святые места, чудодействие, исцеление, сакрализация, народная религиозность, религиозные сооружения, места поклонения, паломники, верующие.

SUMMARY

Shudliak N.A. Sanctities and sacred places in the spiritual culture of Podolian Ukrainians. – On the rights of manuscript.

Dissertation for acquiring of scientific degree of candidate of historical sciences of speciality 07.00.05 – Ethnology. – Taras Shevchenko National university of Kiev Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kiev, 2017.

In the dissertation, on the basis of materials of the author's own field researches, studies of wide scope of literature and sources, there is examined a role of sanctities and sacred places in the spiritual culture of the Ukrainian historical and ethnographical region of Podillya in the XX-th – beginning of the XXI-st century. The level of study of the stated problem among scientists in the mentioned chronological framework has been fairly low so far. Special attention in the used publications is given to the contemporary beliefs and the conceptions about the subject of investigation widespread among the population living on the mentioned territory. Specific historical circumstances influenced in different ways on the religiousness of the people and on its reflection in folklore, which describes different sacral locuses.

In the course of the investigation the author has introduced new sources into the scientific circulation, which were formed when carrying out the field researches; there was defined a difference on the basis of the gathered materials between the concepts of „sanctity“ and „sacred place“, there were specified definitions of the mentioned terms.

Classification of sanctities and sacred places is worked out, that underlay structure of dissertation. Important is a fact that fully to divide sanctities and sacred place it is almost impossible. Mostly it is explained by that in one place there are objects or signs of sanctities and saint place. Therefore we group

located on territory of Poddilya sacral objects three thematic divisions. We separate natural objects from hand created objects, and the last one divides into icons, holy faces and sacral buildings. It allows to distinguish basic sub-groups and define their belonging to the sanctities, or saints places.

There were formed and substantiated general and specific marks in the sacralisation processes of different types of objects – water locuses, valleys, tracts, parks, icons, images, religious buildings. As it is seen from the surveys, the religious buildings also go through a specific sacralisation among believers. In order to become a place of worship and reverence, a number of non-unified requirements should be fulfilled. Such requirements include the construction on the sites of the churches destroyed earlier, old cemeteries - certain religious miracles, appearances or something of the kind are revealed here, - presence or absence of some weather conditions, which confirm or refute the sacrality of the site and the church on it, according to subjective opinions of believers.

It was identified, that sanctity of a certain object for a believer is determined first of all by the correspondence with his certain visual concepts of sacred places. Such a perception of the sacred object is stipulated by the social and natural environment, where a person is brought up and lives. It is exactly this fact that explains the diversity of the types of objects, which were referred to the category of the sacred by the interrogated respondents.

Key words: sacral area, sanctities, sacred places, miracle workings, healing, sacralisation, folk religion, religious buildings, places of worship, pilgrims, believers.